

Perioda jako zrcadlo vývoje

Důsledky rozboru jedné stylistické figury v Počátcích krásné prózy novočeské Felixe Vodičky

Tomáš Kubíček

Jedním z ústředních termínů stylistického rozboru narativní prózy národního obrození se pro Felixe Vodičku stává perioda. V jeho pojetí je nejenom prostředkem, kterým lze doložit charakteristické rysy humanistického či humanizujícího stylu, ale soustřednicí jevů, jež je s to posloužit při sledování „momentu“, v němž dochází k modernizaci literárního jazyka. Ve Vodičkově vymezení se perioda objevuje jako příklad všeho konzervativního, všeho znásilňujícího, čeho se obrozenci na jazyce dopouštěli. Ve snaze povznést češtinu na úroveň vysoce kultivovaného humanistického jazyka uzavírají ji do kleští přežitých stylových norem. Namísto pronikání mluveného jazyka do literárního narativu se prosazuje strnulost šroubovaných souvětí – period.

Vodičkův záměr, jímž je vedena jeho pozornost v *Počátcích krásné prózy novočeské*, je zřetelně motivován esteticky. Snaží se prozkoumat platnost estetické funkce a estetického účinku, estetického objektu a estetického postoje, tedy kategorií vymezených Mukařovským. Logicky proto zkoumá především stylové variace a účinek individuálního stylu (Jungmannova, Lindova, Novotného, Marka a Klicpery). Věren své orientaci literárního historika se současně pokouší o určitá zobecnění, jejichž prostřednictvím bychom mohli nahlížet na vývojové fáze narativní literatury v 19. století.

Perioda je pro něj vítanou možností pro nalezení jednoho takového vývojového zlomu. Výhodou periody je, že představuje v literárním myšlení 18. a 19. století typický prostředek umělecké prózy, který zcela přísluší k literárnímu stylu klasicismu. Dlouhé a šroubované souvětí bylo vnímáno jako projev vysoké literatury. Nevýhodou periody pak je právě její danost, její formální pevnost. Přestože i perioda prochází v 19. století vnitřními změnami, její svazující strnulost zůstává zachována a ještě více se zesiluje

v souvislosti se širokým nástupem národních literatur v osvícenství a v konfrontaci s takovými literárními žánry, jako byly knížky lidového čtení, jejichž styl si bral inspiraci z mluvené řeči.

Vodička vstupuje do problematiky tak, že se nejprve snaží podat jakousi minimální definici periody: „Při nejširším pojetí a vymezení je *perioda delší promluvový celek, který se jasně rozpadá na dvě, případně i více částí, jejichž vzájemný vztah je takový, aby vynikla jeho vnitřní jednota a umělá výstavba*“ (VODIČKA 1994: 89, zvýraznil F. V.). Vodička zkoumá konkrétní podobu periody a rozšiřuje své vymezení o podstatnou vlastnost periody. Tvrdí, že stejně jako perioda může být tvořena více než jednou větou či jedním souvětím, vznikají i periodická spojení, oddělená pauzou, která mohou být složena z více vět: „obě části [periody jsou] v takovém vzájemném poměru,“ říká Vodička, „aby vytvářely navzájem vyšší významový celek“ (TAMTÉŽ, 90). Tato vlastnost periodického stylu se stává kruciólním momentem pro potřebu definovat onen významový celek a vymezit jeho hranice. Vodička navrhuje nejjednodušší definici periody jako narativní jednotky, která je už charakteristická určitým napětím. Tuto narativní jednotku přitom vymezuje pomocí prostředků, jimiž se definuje minimální narativ. Absenci děje – jako střetu dvou událostí – nahrazuje právě oním vnitřním napětím, daným potřebou „doplnění“, „očekávání“ vycházející z finality a kauzality (určeností účelem, zaměřeností na cíl).

S pomocí kategorií z Aristotelovy *Poetiky* definuje periodu jako celek, který má „sám v sobě počátek a konec“ a „přehledný rozsah“, přičemž oba počátek a konec jsou ve vztahu vzájemné polarizace. Významným momentem ovšem je Vodičkovu tvrzení, že „Významová jednota, o kterou jde v periodě, bývala však často chápána jako jednota charakteru logického. Druhá část periody mívá povahu důsledku vyplývajícího z premis předvěti“, je to celek „po stránce významové nadřazený větě“ (TAMTÉŽ, 91). Vodičkovu vymezení periody, která je nyní představena jako jednota založená na kauzalitě a finalitě, má tak shodné rysy s vymezením minimálního narativu, jak se o to pokouší např. E. M. Forster, formalistě a především pak literárněvědná naratologie 60. let.

Literární historik Vodička sleduje podobu a proměnu periody a v souvislosti s tím proměnu prozaické věty, k níž docházelo na počátku 19. století. Konstatuje, že periodický styl je charakteristický pro české obrození v době, kdy „osvícenství francouzské, vedené Voltairem, vytvořilo pružnou větu, proměnlivou vnitřně i vnějšně, schopnou v šermu bystré konverzace postihnout vtípně danou problematiku“ (TAMTÉŽ, 94). Oproti tomu popisuje periodu v české próze počátku 19. století jako periodu v té nejstrnulejší

Perioda jako zrcadlo vývoje

latinské tradici. Takováto perioda, perioda jako závazná norma, a tedy styl na ní odvislý, je vlastní generaci Dobrovského. Vodička sleduje periodu (na pozadí předchozí tradice) i v Jungmannově překladu Chateaubriandovy *Ataly* a zevrubným rozбором stylu tohoto překladu dochází k závěru, že Jungmann opuštěním konvenčního slovosledu uvolňuje větu významově ze zajetí syntaktické vázanosti. Toto uvolnění mělo dalekosáhlý vliv nejenom na Jungmannův překlad a jeho estetický účinek. Umožnilo rozbíjení stylových norem obrozeneckých počátků. Podrobnou analýzou přitom Vodička dokládá, že Jungmann sice formálně opouští klasickou periodu, ale jeho styl zůstává vnitřní vazbou periody poznamenan: že jsou tu zřetelné „útvary periodicky stavěné a při podrobnější analýze zjistíme, že i kladení kratších vět a souvětí souřadných vedle sebe bývá podřízeno zákonitosti větších celků“ (TAMTEŽ, 102). Vodičkovo líčení pokusů o rozbití periodického stylu tak nabývá podoby dobrodružného zápasu o prozaický prostor. Perioda přestává být pouze stylistickou figurou: na příkladě Jungmannově zřetelně cítíme, že se proměňuje až v jakousi antropologickou konstantu – ne nadarmo se ji Vodička pokouší popsat za pomoci charakterizačních rysů minimálního narativu – v jeho pojetí je tedy perioda i formou myšlení. Myšlení, v němž se odrážejí vývojové fáze národního obrození jako permanentního zápasu o možnosti stylu. Subjektivizace, či subjektivní pojetí Jungmannova stylu překračuje užší hranice stylistické problematiky a otevírá prostor, v němž jsou traktovány i otázky filozofie řeči a myšlení. Perioda, zdánlivě opuštěna, se na nás dívá z hlubší strukturní roviny Jungmannova textu. Nikoliv však už jen jako stylistická figura, ale jako určitý způsob vnímání a vyjadřování, jako určitý způsob zprostředkování.

Ačkoliv Vodička na první pohled provádí jen podrobnou analýzu jedinečné stylistické figury, ozřejmuje se nám na pozadí jeho průniků do stylu souvislost mnohem zásadnější a pro hodnocení vývoje literárního obrození daleko podstatnější. Rozbor proměny stylu na základě periody je brilantním příkladem určitého způsobu vnímání vývoje literatury a ojedinělým případem psaní literárních dějin. Jako by tu Vodička vyslechl pokyn Romana Jakobsona, který zdůrazňoval nutnost zkoumat literaturu v rámci diskurzu, který ona sama vytváří, a ve způsobu, jakým tento diskurz produkuje (Jakobson používá termín „literárnost“). Vodička odhlíží od tradiční periodizace literárního obrození, mění svůj úhel pohledu a zaměřuje pozornost na proměnu stylu – na periodu. Na jednotlivost, z níž vychází jeho zkoumání národního obrození. Díky podrobné analýze se mu daří nalézt významový předěl pro periodizaci národního obrození v přítomnosti, nepřítomnosti či podobě jednoho jediného, avšak výrazného stylistického prvku. Perioda

však ve Vodičkově výkladu přestává být pouhou stylistickou figurou, ale stává se zástupným atributem širokého myšlenkového vývoje vnímání a proměn národního obrození v kontextu jeho doby. Uvolňování stylu z formální sevřenosti dané periodou je mu projevem uvolňování striktních pravidel, kterými sevřela národní obrození první generace obrozenců. Je pozoruhodným dokladem vývoje a proměn v české literatuře, která směřuje od klasicismu přes preromantismus k romantickému osvobození jazyka, tj. i věty – a tedy k radikální stylové proměně. V tomto Vodičkově pohledu je zřetelně patrný nejenom pokyn Romana Jakobsona a jeho „literárnosti“, ale i způsob myšlení o literatuře jako o struktuře, která není prostým součtem jednotlivých částí. A je současně i myšlením o struktuře, v níž pochopením části chápeme celek, neboť v rozpoznání části je už obsažen předpoklad určitého celku. Pro Vodičku se touto částí stala perioda. S pomocí periody pak vystavěl výrazný periodizační milník v rámci vývoje literatury období národního obrození (je jím Jungmannův překlad *Ataly*) a nakreslil v jasných čarách podobu tohoto vývoje jako vývoje imanentního – vývoje, který je literatuře vlastní. Je to Mukařovského pojetí literárního vývoje, který je absorbcí a popřením či přeskupením stávajícího úzu, stávající esteticke normy. Vodičkův rozbor je rozbohem postupujícím od zjevného ke skrytému. Perioda se stává dokladem strukturního napětí, a to napětí vývojového. Struktura periody či perioda jako struktura se transformuje ve Vodičkově rozboru v součást struktury vyššího řádu a je důkazem vnitřní vývojové dynamiky.

Perioda se stala pro Vodičku východiskem zkoumání i proto, že v próze národního obrození – ať už přítomna či nepřítomna v daném literárním textu – byla esteticky aktualizována (sémantické hodnoty tedy nabývala i v případě, jestliže v určitém individuálním stylu realizována nebyla). Zohlednění estetických kritérií, vnímání díla jako estetického objektu, jenž zaujímá k zobrazovanému estetický postoj a současně produkuje estetický postoj vnímatele, Vodičkovi současně dovoluje – za pomoci sledování podoby periody a její významové redukce – doložit proměnu estetických kritérií a navrhnout tuto proměnu za jeden z nejvýznamnějších důsledků pronikání přirozené řeči do literárního provozu národního obrození a současně za jednu z nesporných příčin, která nejenže předznamenává literární romantismus, ale de facto jej umožňuje.

Perioda však nebyla jen tak ledašjaká jedinečnost. Ve studii k preromantismu v české literatuře (*Preromantismus v české literatuře a vliv jeho evropských vzorů na českou prózu*) nás Vodička upozorňuje na to, že literatura národního obrození měla dva nejvýznamnější problémy: „problém verše a problém věty v próze“ (TAMTÉŽ, 140). „Věta v próze,“ píše Vodička, „je

Perioda jako zrcadlo vývoje

vymaňována z principů staré věty [...], její vývoj novým pojetím periody a patetizací větných úseků umožnil, že próza, pojatá rovněž jako básnictví jazykové, závodí s veršem o poetický účinek a účastní se na řešení krize puchmajerovského verše“ (TAMTÉŽ, 141). A tady se ukazuje druhá podoba Vodičkova rozboru a vlastně i jeho strukturalistického přístupu. Je možné za pomoci jedinečného nasvítit celek, ale nikoliv pouze rozbořením tohoto jedinečného, ale důkladným rozbořením jedinečného a existujícího celku. „Je třeba,“ říká Vodička ve studii *Vývojové postavení české preromantické prózy*, „si ještě uvědomit, které z vypočítaných tendencí mají vůdčí postavení a které jsou prvky podřízenými. Pochopit *dominantu* v strukturní organizaci tak složité jako je literární dílo, po případě období, není snadné. Sledujeme-li jednotlivé vrstvy složek, dovedeme snáze určit dominantní tendence, horší potíže vznikají při stanovení poměru jednotlivých vrstev. Posuzujeme-li vývoj prózy z hlediska vývojové problematiky celé české literatury, pak se domníváme, že tento vývoj nejlépe odhaluje problematika věty a periody“ (TAMTÉŽ, 320; zvýraznil F. V.). Vodičkovy požadavky na vědeckou analýzu jedinečného – dominanty literárního díla či jiné literární struktury – v tomto případě struktury literatury národního obrození a národního obrození, vycházejí z podmínky, že důkladnému rozboru musí být podrobeny i vztahy, v jejichž rámci se jedinečné nachází. Tyto vztahy vytvářejí dominantu i jedinečné – a současně jsou podmínkou jeho existence. „Chceme-li tedy pochopiti strukturní jednotu díla, musíme sledovati vzájemný poměr dominantních tendencí, aniž bychom vždy jednu povyšovali nad druhé. Nejde konečně o to, abychom vyjádřili základní řídicí princip daného díla nebo období jedinou zjednodušující formulí jako spíše o to, abychom si uvědomili vzájemnou souhru sil, vytvářejících dílo nebo období v jeho typických vlastnostech“ (TAMTÉŽ, 320–321). V průzkumu obrozenecké periody tak můžeme spatřit podobu metodologie Vodičkovy analýzy: problematice věty a periody je věnována mimořádná pozornost, avšak zároveň jsou podrobně zkoumány slovník a tematika široké skupiny děl, představených v *Počátcích krásné prózy novočeské*.

Ve Vodičkově vymezení periody jako jakési tradicí ustálené minimální formy narativu se však odhaluje ještě její další latentní vlastnost. Vodička ji určuje jako „řečový akt“, jako určitou ustálenou formu komunikace mezi autorem a čtenářem – zvláště silně se to projevuje v rozboru periody u Lindy, kde Vodička píše o Lindově odporu k dlouhým periodám, „jejichž výstavba se děje bez ohledu na možnosti hlasové“, (TAMTÉŽ, 214); Lindův „čtenář není naprosto nucen průběhem celého časového probíhání periody

udržovati v paměti začátek periody“ (TAMTÉŽ, 216). Vodička tak odkrývá ještě její další podstatnou charakteristiku – totiž skutečnost, že výpovědi realizované prostřednictvím period nejsou produkovány jenom svými mluvčími, ale i tím, ke komu se mluví. Struktura periody vyjadřuje jakousi domluvenou podobu komunikace. Vodička tak načrtává dva vrcholy recepčního trojúhelníku, na jehož třetí vrchol bude posléze dosazen předmět, o němž se mluví, jako třetí složka, jako to, co produkuje výpověď. Tradice periody je podle Vodičky kódována jako soubor pragmatických pravidel, které určují porozumění textu. Vodička mluví o „významovém celku“, který perioda představuje. Tato matrice, jak Vodička dokládá, zůstává v textu obrozeneckých příběhů zachována ještě dlouho poté, co byla perioda programově rozbíjena či opouštěna. Její vazba na strukturu sdělení je totiž silnější, není pouhou stylistickou figurou, ale nabyla podoby konstrukce, jíž se produkuje a předává sdělení a vytváří porozumění. Narativní forma byla periodou podřízena jistému rytmu. Jak rozeznáváme ve Vodičkově příspěvku, nejde však jen o rytmus jazyka, „vnější“ rytmus, o rytmus jako o estetickou melodizaci psaní. Vodička zachycuje rytmus určený periodou jako kognitivní rámec, v němž se modeluje čtenářova schopnost orientace v produkováném významu. Rozchod s touto ustálenou formou výstavby rozumění se tak na pozadí příběhu o národním obrození proměňuje v čin mnohem významnější, v čin netoliko úzce zaměřeného dosahu literárního, ale v čin, jimž národní obrození opouští staré kognitivní rámce, aby na jejich místo dosadilo nové. Prostřednictvím Vodičkova precizního rozboru obrozeneckých textů a v jeho dohledávání podob periody můžeme současně pozorovat, o jak složitý a houževnatý zápas šlo.

*Příspěvek vznikl v rámci projektu Problémy teorie
vyprávění 405/04/1095 GAČR*

LITERATURA

VODIČKA, Felix

1994 [1948] *Počátky krásné prózy novočeské. Příspěvek k literárním dějinám doby Jungmannovy* (Praha: H&H)

ZUSSAMMENFASSUNG

Welche Möglichkeiten bietet die strukturalistische Methode der literarischen Analyse? Wie hat Vodička selbst zur Methodologie der strukturalistischen Analyse beigetragen? Die Antwort muss man in Vodičkas analytischen Studien von der narrativen Literatur suchen, die das Buch *Počátky krásné prózy novočeské* (Anfänge der neutschechischen Belletristik, 1948) beinhaltet. An dem Beispiel von Vodičkas präziser Periodeanalyse – als einer spezifischen stilistischen Figur der Literatur der Nationalwiedergeburt – kann man gleichzeitig Vodičkas Arbeits- und Denkweise begreifen, sowie seinen spezifischen Beitrag nicht nur zum literaturwissenschaftlichen Strukturalismus, sondern auch zur Literaturgeschichte im Ganzen. Vodičkas Analyse von Charakter und Lage der Periode in den narrativen Werken der Nationalwiedergeburt stellt auf der einen Seite ein einzigartiges Element des damaligen literarischen Systems vor; auf der anderen Seite wird das Einzigartige im Sinne der strukturalistischen Konzeption in die oben genannte Ganzheit eingesetzt und die interaktiven und dynamischen Beziehungen, die die literarische Entwicklung verursachen und spiegeln, werden damit gegenseitig überprüft. Vodička bringt die literaturgeschichtliche Analyse der Literatur der Nationalwiedergeburt in Bewegung, indem er sie in einen ganzen Komplex von Beziehungen miteinbezieht, die den rein literarischen Horizont überschreiten. Die Periode in seiner Auffassung bildet sich in einen kognitiven Rahmen um, also in eine bestimmte „vorgehandelte“ Verstehensart. Vom methodologischen Gesichtspunkt her wird sie also zum Beweis von Vodičkas Wahrnehmung des literarischen Textes als eines Kommunikationsmittels, das mit der Mitwirkung des Adressaten rechnet. Vom literaturgeschichtlichen Gesichtspunkt her werden die Verwandlungen dieses syntaktischen Phänomens zum Spiegel von grundsätzlichen Umwandlungen nicht nur unmittelbar in der Literatur, sondern auch im Denken der tschechischen Gesellschaft am Ende des 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts.